

บทที่ 5

บทสรุป

การพัฒนารูปแบบการบริหารสถานศึกษาขั้นพื้นฐาน ตามหลักพุทธธรรม มีจุดมุ่งหมาย
ทั่วไป

เพื่อพัฒนารูปแบบการบริหารสถานศึกษาขั้นพื้นฐานตามหลักพุทธธรรม และมี
จุดมุ่งหมายเฉพาะคือ

- 1) เพื่อศึกษาและสังเคราะห์รูปแบบการบริหารสถานศึกษาขั้นพื้นฐานตามหลักพุทธธรรม
- 2) เพื่อสร้างรูปแบบการบริหารสถานศึกษาขั้นพื้นฐานตามหลักพุทธธรรม และ 3) เพื่อตรวจสอบ
รูปแบบการบริหารสถานศึกษาขั้นพื้นฐานตามหลักพุทธธรรม

การดำเนินการวิจัย ใช้เทคนิคผสมผสาน (Mixed Techniques) ใน 3 ขั้นตอนหลัก คือ
ขั้นตอนที่ 1 คือการวิจัยเอกสาร (Documentary research) เพื่อสังเคราะห์เป็นรูปแบบการบริหาร
สถานศึกษาขั้นพื้นฐาน ตามหลักพุทธธรรม ขั้นตอนที่ 2 นำรูปแบบการบริหารสถานศึกษาขั้น
พื้นฐาน ตามหลักพุทธธรรม ที่ได้จากขั้นตอนที่ 1 มาพัฒนาโดยประยุกต์ใช้เทคนิค EDFR และ ขั้นที่
3 ตรวจสอบรูปแบบการบริหารสถานศึกษาขั้นพื้นฐาน ตามหลักพุทธธรรม โดยใช้เทคนิคการ
สัมภาษณ์ผู้เชี่ยวชาญ (Connoisseurship)

ผลการวิจัยพบว่า

1. หลักพุทธธรรมสำหรับการบริหาร เป็นกลไกสำคัญในการบริหารกิจการทั้งปวง ไม่ว่าจะ
จะเป็นการบริหารตนเอง บริหารครอบครัว บริหารองค์กรหรือหมู่คณะ บริหารประเทศ หรือแม้แต่
บริหารโลก

2. หลักพุทธธรรมในการบริหารที่เป็นประเด็นสำคัญสำหรับนำไปใช้ในการบริหาร
สถานศึกษาขั้นพื้นฐาน ปรากฏดังนี้

- 2.1 กรอบการบริหารบุคคล หลักพุทธธรรม คือ กัลยาณมิตร ไตรสิกขา สังคหวัตถุ
และพรหมวิหาร

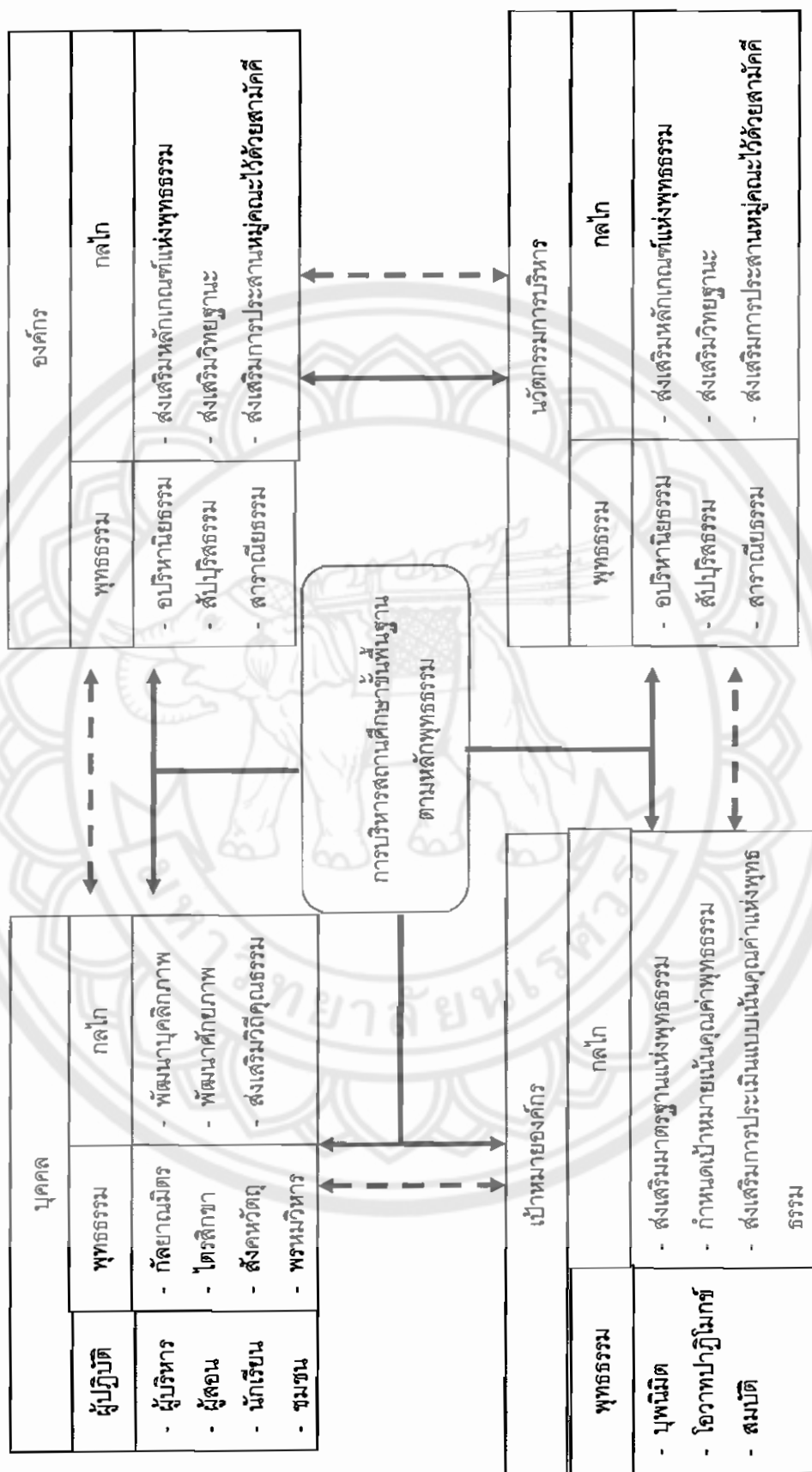
- 2.2 กรอบการบริหารองค์กร หลักพุทธธรรม คือ อปรีหานิยธรรม สัมปรัสนธรรม
และสาราณียธรรม

3. กรอบเป้าหมายองค์กร หลักพุทธธรรม คือ บุญนิมิต โอวาทปาฏิโมกข์ และสมบัติ
กรอบนวัตกรรมการบริหาร หลักพุทธธรรม คือ สีลาการสอน ธรรมาธิปไตย และกาลามสูตร

4. รูปแบบการบริหารสถานศึกษาขั้นพื้นฐานตามหลักพุทธธรรม ที่ได้จากการศึกษา
พระไตรปิฎก ภาษาไทย ฉบับหลวง พ.ศ. 2514 และผ่านการตรวจสอบด้วยวิธีการต่างๆ ปรากฏดัง
แผนภาพต่อไปนี้



แสดงรูปแบบการบริหารสถานศึกษาขั้นพื้นฐานตามหลักพุทธธรรม



ภาพ 30 แสดงรูปแบบการบริหารสถานศึกษาขั้นพื้นฐานตามหลักพุทธธรรม

อภิปรายผล

ผลการวิจัยเอกสาร(Documentary Research) พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง พ.ศ. 2514 ผู้วิจัยพบว่าพุทธธรรมแห่งองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นหลักธรรมแห่งโลก เป็นหลักธรรมที่นำไปถือปฏิบัติ เกิดรู้ ตื่น และมีปัญญาเพื่อความเจริญ การสังเคราะห์พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง พ.ศ. 2514 โดยมีการศึกษาเปรียบเทียบ ความเชื่อมโยงกับทฤษฎี หลักการบริหารจัดการ การวางแผน การกำกับติดตาม การประเมินผล รวมถึงเทคนิควิธีการตัดสินใจ การประสานงาน การดำเนินการเกี่ยวกับการจัดการสอน การเรียนรู้ การฝึกตน มาจัดทำเป็นรูปแบบการบริหารสถานศึกษาขั้นพื้นฐาน ตามหลักพุทธธรรม ซึ่งสามารถสังเคราะห์ได้เป็นกรอบในการบริหาร 3 กรอบ คือ กรอบมนุษย์และบุคลากร กรอบสังฆะหรือองค์กร และกรอบพุทธโทยี ซึ่งแต่ละกรอบเป็นแนวทางตามหลักพุทธธรรมที่ใช้ในการบริหารสถานศึกษา

การนำพุทธธรรมมาใช้เป็นหลักในการแก้ปัญหาสอดคล้องกับทิศทางการแก้ปัญหาสังคมในปัจจุบันที่มื่อนักเศรษฐศาสตร์ นักการศึกษา หรือนักคิดทางสังคม นำมาใช้ อาทิ ชุมัคเกอร์ (Schumacher, 1964) เขียนบทความเรื่อง และหนังสือชื่อเศรษฐศาสตร์ของชาวพุทธเพื่อใช้แก้ปัญหาเศรษฐกิจของโลก พระพรหมคุณมรณ (2526) เขียนหนังสือและบทความหลายเรื่องเกี่ยวกับการศึกษา เช่น ปรัชญาการศึกษา ที่ได้เสนอให้นำหลักพุทธปรัชญามาเป็นหลักในการจัดการศึกษาของประเทศไทย พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ, 2545) เสนอบทความเรื่อง การศึกษาแนวพุทธซึ่งได้เน้นกรอบแนวคิดในการจัดการศึกษาของโรงเรียนวิถียุทธ ประเวศ วะสี เขียนหนังสือเรื่องการเข้าถึงความจริงเพื่อเสนอแนะวิธีการพัฒนามนุษย์ด้วยพุทธศาสนา (ประเวศ วะสี, 2547) วิทยากร เชียงกูล(2542-2545) เสนองานเขียนและรายงานการวิจัย เกี่ยวกับวิกฤตการณ์การปฏิรูปการศึกษา การใช้พุทธศาสนาในการปฏิรูปการศึกษา และวีระ อำพันสุข เขียนวิทยานิพนธ์เรื่อง พุทธธรรมกับการบริหารงานบุคคล เพื่อเสนอแนะวิธีแก้ปัญหาการบริหารงาน บุคคล โดยยึดหลักพุทธศาสนา (วีระ อำพันสุข, 2527 หน้า 128) เป็นต้น

ในการบริหารสถานศึกษานั้น เน้นที่การจัดการศึกษาเป็นหลักและโดยหลักของพุทธศาสนาแล้วการศึกษาประกอบด้วยองค์สามคือ ไตรสิกขา ซึ่งได้แก่ ศีล สมาธิ และปัญญา พระพุทธเจ้าทรงสอนให้มนุษย์มองปัญหาของตนที่ตัวมนุษย์เอง ไม่ใช่มองหาเหตุและทาง แก้ไขไปที่อื่น การแก้ ปัญหาของคนจะต้องลงมือกระทำเองด้วยความเพียรพยายามตามเหตุผล พระพุทธองค์จึงกำหนดไตรสิกขาเรื่อง สมาธิ และปัญญา ขึ้นให้มนุษย์ได้ใช้เป็นหลักในการแก้ปัญหาของตน อันอาจจะกล่าวได้ว่าเป็นปัญหภายใน ส่วนปัญหภายนอกคือปัญหาของคนอื่นหรือของสังคมนั้นพระพุทธองค์ได้ทรงกำหนดไตรสิกขาเรื่อง ศีล ไว้ให้ยึดถือเป็นหลักปฏิบัติ ถ้าบุคลากร

นำเอาหลักปฏิบัติเรื่องไตรสิกขาไปใช้ได้ครบถ้วน ปัญหาของตนและปัญหาของสังคมก็จะถูกแก้ไขจนหมดไปได้

อย่างไรก็ดีพระพุทธเจ้าทรงสอนเกี่ยวกับการแก้ปัญหภายในสมาธิและปัญญาเป็นหลัก และมีคำสอนด้านนี้มากมาย ส่วนการแก้ปัญหภายนอกด้านคำสอนระดับ ศีล นั้น ทรงสอนแต่เพียงหลักกลาง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับธรรมชาติของมนุษย์เท่านั้น เช่น การไม่ทำร้ายเบียดเบียนกันด้วยกาย วาจา ใจ เป็นต้น ส่วนรายละเอียดนอกเหนือจากนั้น เป็นเรื่องแตกต่างกันไปตามเหตุผลและปัจจัยของแต่ละยุคแต่ละสมัยไม่เหมือนกัน จึงทรงปล่อยมนุษย์ที่เข้าใจสาระสำคัญของหลักการนี้แล้วเป็นผู้นำเอาหลักธรรมในพุทธศาสนาไปจัดวางระบบหรือเสนอทางแก้ไขปัญหาในสังคมของตนได้เองต่อไป (พระราชมุนี, 2525 หน้า 917-918) อาทิ กรณีนำเอาหลักคำสอนทางพุทธศาสนาส่วนที่เป็นกลาง ๆ เช่น ทศบารมี มาวางเป็นหลักและแปลความหมายให้เข้ากับหน้าที่และคุณธรรมของพระมหากษัตริย์ได้อย่างเหมาะสมกับยุคสมัย

ดังนั้นรูปแบบการบริหารสถานศึกษาขั้นพื้นฐาน ตามหลักพุทธธรรมซึ่งผ่านกระบวนการพัฒนาโดยเทคนิควิจัย EDR : Ethnographic Delphi Future Research ประยุกต์ และ Connoisseurship ที่พบว่า ผู้เชี่ยวชาญ แสดงความคิดเห็นให้ปรับกรอบการบริหารสังฆะและองค์กร โดยแยกเป้าหมายองค์กรออกมาเป็นกรอบหนึ่งอีกต่างหาก โดยมีเหตุผลว่ากรอบดังกล่าวมีความสำคัญ คือหากเปรียบเทียบเชื่อมโยงกับการบริหาร แล้วจะเป็นกรอบที่วัดด้วยการกำหนดเป้าหมายองค์กรที่จะประกาศให้บุคคลได้รับรู้รับทราบเป้าหมายองค์กรร่วมกัน รวมถึงการกำกับติดตามและการประเมินผลด้วย รวมทั้งมีหลักพุทธธรรมที่ใช้ในกรอบนี้หลายเรื่อง โดยสรุปคือรูปแบบการบริหารสถานศึกษาขั้นพื้นฐานตามหลักพุทธธรรมจะมีกรอบการบริหาร 4 กรอบ คือ มนุษย์หรือบุคลากร สังฆะหรือองค์กร เป้าหมายองค์กร และพุทธโธโลยี การบริหาร การที่ผู้เชี่ยวชาญให้ความสำคัญในเรื่องเป้าหมายองค์กรและการประเมินผล รวมถึงการกำกับติดตามในการบริหารนั้น สอดคล้องกับ วิโรจน์ สารรัตนะ (2546, หน้า 128-129) ซึ่งกล่าวถึงหลักการบริหารแบบมุ่งผลสัมฤทธิ์(Result Base Management) ว่ามีหลักการสำคัญที่ผลผลิต(Output) ตามการประเมินว่ามีปริมาณ และคุณภาพเพียงใด ซึ่งกระบวนการในการประเมิน การกำกับติดตาม รวมถึงการอำนวยความสะดวกช่วยเหลือเพื่อสร้างประสิทธิภาพในการบริหาร

อึ่งในการตอบแบบสอบถามของกลุ่มผู้เชี่ยวชาญพบว่า ผู้เชี่ยวชาญมีความเห็นด้วยสูงสุดในเรื่อง การถือเอาพระธรรมเป็นศาสนา หรือโดยนัยหมายถึงการให้ความสำคัญสูงสุดกับ พุทธธรรม ซึ่งการนับถือพุทธธรรมเป็นเรื่องสำคัญที่สุด ประเด็นที่ผู้เชี่ยวชาญมีความเห็นสอดคล้อง กันมากที่สุด คือ มนุษย์ประเสริฐได้ด้วยการพัฒนา การฝึกตน ซึ่งทั้งสองประเด็นเป็นการให้ ความสำคัญกับหลักพุทธธรรม และการพัฒนามนุษย์ ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยของ พูนสุข สอนง ลักษณ์ (2533) ที่กล่าวว่าการศึกษา เป็นกระบวนการสร้างปัญญา พัฒนามนุษย์ ให้เป็นผู้ที่มี ปัญญา มีความคิดในทางที่ถูกต้อง และร้อยรับกับแนวคิดของเชิงชาญ จงสมชัย (2537) ที่ว่า การ พัฒนาคุณภาพของคนในสังคม ให้เป็นคนธรรมาธิปไตยสามารถกระทำได้โดยใช้หลักศึกษา

นอกจากนี้ผลการสัมภาษณ์ผู้เชี่ยวชาญ (Connoisseurship) เพื่อตรวจสอบรูปแบบการ บริหารสถานศึกษาขั้นพื้นฐาน ตามหลักพุทธธรรมนั้น กลุ่มผู้เชี่ยวชาญยังได้ชี้ประเด็นในเรื่องการ สื่อพุทธธรรมและเชื่อมโยงนำสู่การปฏิบัติ จึงให้มีการปรับชื่อกรอบ จากมนุษย์หรือบุคลากรเป็น การบริหารบุคคล สังฆะหรือองค์กรเป็นการบริหารองค์กร ส่วนเป้าหมายองค์กรให้ใช้ชื่อกรอบเดิม และ ปรับคำว่าพุทธโธโยธิการบริหาร เป็น นวัตกรรมการบริหาร พร้อมทั้งให้เพิ่มเติมหลักพุทธธรรม ซึ่งเป็นภาษารธรรมเป็นตัวกำกับ และกลไกขับเคลื่อนเป็นประเด็นแนวทางให้สถานศึกษานำไป ออกแบบกิจกรรมตามความเหมาะสมและสอดคล้องกับบริบทของสถานศึกษา ซึ่งจากรูปแบบ ดังกล่าวทำให้เห็นว่า ผู้เชี่ยวชาญแสดงความเห็นตอกย้ำว่าพุทธวิธีการบริหารของพระพุทธเจ้าเป็น วิธีการที่กระชับ เรียบง่าย รัดกุม และปรับใช้ได้ในทุกสถานการณ์ จึงควรจะได้รับการพัฒนา ส่งเสริมให้นำไปใช้อย่างมีประสิทธิภาพ และทุกขั้นตอนสามารถนำหลักพุทธธรรมมาใช้ในการ บริหาร สถานศึกษาได้ โดยแกนกลางของความสำเร็จอยู่ที่ผู้บริหารสถานศึกษา ในการใช้หลักพุทธธรรม เป็นฐานคิดรองรับการปฏิบัติภารกิจในทุกกิจกรรมเป็นสำคัญ

การนำรูปแบบการบริหารสถานศึกษาขั้นพื้นฐาน ตามหลักพุทธธรรม ไปใช้ใน สถานศึกษานั้นหลักการสำคัญจึงอยู่ที่ประเด็นของพฤติกรรมต่อไปนี้

1. ยึดหลักพุทธธรรมเป็นฐานคิดรองรับการบริหารสถานศึกษาตั้งแต่ในระดับโรงเรียน ฝายงาน งาน โครงการ ลงไปจนถึงระดับกิจกรรม
2. ไม่ควรให้รูปแบบทางพุทธศาสนา อาทิการสวดมนต์ทำวัตรเช้าเย็น การนั่งสมาธิมา เป็นสิ่งปิดกั้นการนำพุทธธรรมมาใช้ในการบริหาร
3. ผู้บริหารควรมีความรู้ และหมั่นศึกษาในสาระพุทธธรรมในพระไตรปิฎกเปรียบเทียบกับภารกิจในหน้าที่อยู่เสมอ ในส่วนการนำไปใช้ในการบริหารงานตามกรอบต่างๆ นั้น

กลไกขับเคลื่อนเป็นแนวทางที่แต่ละสถานศึกษานำไปจัดกิจกรรม โดยมีตัวกิจกรรม เชื่อมโยงกับกรอบงาน และหลักพุทธธรรมกำกับอยู่ ดังนี้

กรอบบุคคล กลไกขับเคลื่อน มีการพัฒนาบุคลิกภาพ มีหลักพุทธธรรมเรื่องกัลยาณมิตร ในข้อ ปิโย น่ารัก กรุณาเคารพ และภาวนีโย ทรงภูมิความรู้น่ายกย่อง เป็นตัวกำกับ สถานศึกษาสามารถนำไปจัดกิจกรรมพัฒนาบุคลิกภาพของบุคคล อาทิ กิจกรรมตรวจสุขภาพร่างกาย การแต่งกายของนักเรียน กิจกรรมให้ประกาศเกียรติคุณครูผู้มีบุคลิกภาพดี เป็นต้น การพัฒนาศักยภาพ จะมีหลักธรรมเรื่องกัลยาณมิตร ข้อ วัตตา จะ ให้คำปรึกษาได้ คมกิริยา จ กถ กตฺตา อธิบายได้ลึกซึ้ง ในจฺจฺฐาเน นิโยชเย ไม่ชักนำไปทางเสื่อม เป็นตัวกำกับ สถานศึกษาสามารถเลือกหรือออกแบบ กิจกรรมนำไปพัฒนาศักยภาพของบุคลากรเพื่อให้บุคลากรมีคุณภาพ ซึ่งจะนำไปสู่สัมฤทธิ์ผลของการจัดการศึกษาในสถานศึกษาได้ในที่สุด ในส่วนของการส่งเสริมวิถีคุณธรรม มีหลักพุทธธรรมทั้งเรื่องไตรสิกขา สังคหวัตถุ และพรหมวิหาร เป็นตัวกำกับ สามารถนำไปใช้ในการดำรงชีวิตทั้งในโรงเรียน ในครอบครัวเพื่อการดำรงชีวิตประจำวัน เพื่อสร้างวิถีคุณธรรมให้เกิดขึ้นกับตนเอง

กรอบองค์กร กลไกขับเคลื่อน ส่งเสริมเกณฑ์แห่งพุทธธรรม มีหลักพุทธธรรมในเรื่อง อปริหานิยธรรม เป็นตัวกำกับ สถานศึกษาสามารถนำไปใช้ในการกำหนดหลักเกณฑ์ เพื่อเป็นแนวปฏิบัติในองค์กร การส่งเสริมวิทยฐานะ เป็นการนำเอาพุทธวิธีในการบริหารขององค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าในการวางโครงสร้างการบริหารองค์กรสงฆ์ โดยทรงยกย่องพระสงฆ์ หรืออริยบุคคลเป็นเอตทัคคะด้านต่างๆ ในสถานศึกษาสามารถนำหลักพุทธธรรมประเด็นนี้มาใช้โดยการพัฒนา ส่งเสริม ยกย่องบุคคลตามความถนัด ความสามารถ ให้เกิดความมั่นใจ ความเชี่ยวชาญ เป้าหมายในเรื่องของการส่งเสริมวิทยฐานะ ตามกลไกนี้ไม่ได้หมายถึงการปรับปรุงกำหนดตำแหน่งของครู แต่หมายถึง การส่งเสริมวิทยฐานะ เพื่อเป็นการให้การยอมรับ ยกย่องในความสามารถ ให้เป็นเอตทัคคะ หรือเป็นผู้เชี่ยวชาญในเรื่องที่ครูมีศักยภาพ มีความสามารถ ในกลไกการส่งเสริม ประสานหมู่คณะไว้ด้วยสามัคคี หลักพุทธธรรมที่เป็นตัวกำกับ คือ สาราณียธรรม และสัปปริสธรรม กิจกรรมที่สถานศึกษานำไปปฏิบัติได้ อาทิ การสร้างความรักใคร่ ประรณนาดีต่อกันทั้งต่อหน้าและลับหลัง การทวงโยเื้อ้อาหารต่อกัน การดูแลกันยามเจ็บป่วย

กรอบเป้าหมายองค์กร เป็นกรอบที่มีทิศทางในการดำเนินการในลักษณะการประเมินผล กำกับ ติดตามการทำงานทั้งในระดับสถานศึกษา ฝ่ายงาน งาน โครงการ และกิจกรรม คำสำคัญซึ่งมีในกลไกขับเคลื่อนในกรอบนี้ คือ คำว่า คุณค่าแห่งพุทธธรรม เป็นคำที่แสดงทิศทางให้เห็นว่า กรอบเป้าหมายองค์กร มีไว้เพื่อให้มีเป้าหมาย ทราบเป้าหมายร่วมกัน และร่วมกันประเมินอย่างชื่นชมในความสำเร็จ ไม่ประเมินเพื่อเป็นไปในเชิงแข่งขันหรือตัดสินถูกผิด องค์ประกอบของเกณฑ์คือ

ความถูกต้อง ส่งผลดีและเป็นประโยชน์ กลไกในการขับเคลื่อน ซึ่งมีการส่งเสริมมาตรฐานแห่งพุทธธรรม และการกำหนดเป้าหมายแบบเน้นคุณค่าแห่งพุทธธรรม ส่งเสริมการประเมินแบบเน้นคุณค่าแห่งพุทธธรรม มีหลักพุทธธรรมในเรื่อง บุญนิมิต และโอวาทปาฏิโมกข์ กำกับ กิจกรรมที่สถานศึกษาสามารถนำไปปฏิบัติ ได้แก่ การกำหนดมาตรฐานการเรียนรู้ในเรื่องคุณลักษณะที่พึงประสงค์ของผู้เรียน การประเมินคุณภาพภายในสถานศึกษา การประเมินผลกิจกรรมต่างๆ ของสถานศึกษา เป็นต้น

กรอบแนวคิดกรรมการบริหาร กลไกในการขับเคลื่อน ส่งเสริมการสอนพหุปัญญา มีหลักพุทธธรรมเป็นตัวกำกับคือ สีลาการสอน กิจกรรมที่สถานศึกษาสามารถนำมาปรับใช้ในการจัดกิจกรรมการเรียนการสอน อาทิ การจัดกิจกรรมการเรียนรู้ที่เน้นผู้เรียนเป็นสำคัญ การสอนให้ผู้เรียนฝึกปฏิบัติจริง เป็นต้น กลไกการนำหลักธรรมมาธิปไตยสู่การปฏิบัติ มีหลักพุทธธรรมธรรมาธิปไตย เป็นตัวกำกับ กิจกรรมที่จะนำมาใช้ในสถานศึกษา อาทิ การบริหารจัดการสถานศึกษาโดยเคารพหลักเกณฑ์ ความอาวุโส และการประสานน้ำใจต่อกัน การจัดกิจกรรมวินัยนักเรียน เป็นต้น กลไกในการส่งเสริมวิจารณ์ญาณและตัดสินใจตามเหตุปัจจัยแห่งพุทธธรรม หลักพุทธธรรมที่เป็นตัวกำกับคือ กาลามสูตร กิจกรรมที่ใช้ในสถานศึกษา คือ กิจกรรมฝึกทักษะการคิดของผู้เรียน การใช้ข้อมูล หลักการทฤษฎี และความเหมาะสมสอดคล้องหลักเหตุผล ก่อนตัดสินใจทางการบริหาร

ดังนั้น จึงมองเห็นได้ว่า หลักพุทธธรรมเป็นเครื่องมือหลักของการบริหารสถานศึกษาขั้นพื้นฐานได้เป็นอย่างดี สอดคล้องกับแนวทางการบริหารการศึกษาและสถานศึกษาในปัจจุบัน กับนำที่จะส่งผลบวกต่อการพัฒนาคุณภาพสถานศึกษาขั้นพื้นฐาน หากผู้บริหารสถานศึกษาขั้นพื้นฐานจะนำรูปแบบฯ นี้ไปใช้ในทางปฏิบัติอย่างแท้จริง

ข้อเสนอแนะ

1. ข้อเสนอแนะในการนำไปใช้

1.1 กระทรวงศึกษาธิการควรส่งเสริมในระดับนโยบายให้นำรูปแบบนี้ไปใช้ในการบริหารสถานศึกษา เพื่อให้สถานศึกษานำไปใช้อย่างจริงจังในการพัฒนาระบบบริหารการศึกษาของประเทศต่อไป

1.2 สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน และสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษา ควรสนับสนุนให้สถานศึกษานำรูปแบบนี้ไปปรับใช้ในการบริหารสถานศึกษาขั้นพื้นฐาน

1.3 ผู้บริหารสถานศึกษาควรจะนำรูปแบบนี้ไปใช้ในการบริหารสถานศึกษาขั้นพื้นฐาน

2. ข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัยครั้งต่อไป

2.1 ควรจะทำการวิจัยเช่นนี้ในประเด็นอื่นที่เกี่ยวกับการศึกษาและพุทธศาสนาด้วย อาทิเช่นเรื่อง การศึกษาพุทธปรัชญาการศึกษา หรือการทดลองใช้สมาธิช่วยในการศึกษา เป็นต้น

2.2 ควรจะได้ศึกษาวิจัยข้อเสนอต่าง ๆ ของผู้เชี่ยวชาญเพิ่มเติมด้วย เพื่อให้เกิดความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

2.3 ควรวิจัยเชิงปฏิบัติการในการนำรูปแบบการบริหารสถานศึกษาขั้นพื้นฐาน ตามหลักพุทธธรรมรูปแบบนี้ไปทดลองใช้ในสถานศึกษา

